

DARRERES RECERQUES SOBRE LA GÈNESI DE L'ENCLAVAMENT GREC D'EMPÒRION

Empúries, poblament indígena, Empòrion, *Palaia Polis*, Neàpolis, hàbitat, espai ritual

Pere Castanyer* Marta Santos* Joaquim Tremoleda*

Las excavaciones realizadas durante las dos últimas décadas han comportado avances significativos en el conocimiento de las etapas iniciales del enclave foceo de Emporion, así como de la ocupación indígena precedente. Las intervenciones arqueológicas en Sant Martí d'Empúries y los hallazgos procedentes de la necrópolis de Vilanera confirmaron la entidad del poblamiento autóctono anterior, durante el Bronce Final y los inicios de la edad del Hierro, hasta los primeros decenios del s. VI a.C. La oportunidad de excavar los restos del núcleo arcaico de la Palaia Polis permitió también una primera imagen de los cambios producidos con el establecimiento del emporion. Otras excavaciones recientes emprendidas en la Neápolis permitirán contrastar estos resultados y aproximarnos a la fisonomía del nuevo asentamiento colonial creado durante la segunda mitad del s. VI a.C.

Empúries, poblamiento indígena, Emporion, *Palaia Polis*, Neápolis, habitat, espacio ritual

Archaeological research conducted over the past two decades has contributed to significant advances in the understanding of the early stages of the Phocaean enclave of Emporion and also of the previous indigenous occupation. Excavations in Sant Martí d'Empúries and findings from the necropolis of Vilanera confirmed the entity of the previous population of the area, from the Late Bronze age to the Early Iron age, until the beginning of the 6th c. BC. The opportunity to excavate also the remains of the archaic nucleus of the Palaia Polis made it possible to obtain a first image of the changes that resulted from the establishment of the emporion. More recently, new excavations undertaken in the nucleus of the Neapolis will allow to contrast these results and obtain a first approach to the physiognomy of the new colonial settlement created during the second half of 6th c. BC.

Empúries, indigenous settlement, Emporion, *Palaia Polis*, Neapolis, habitat, ritual space

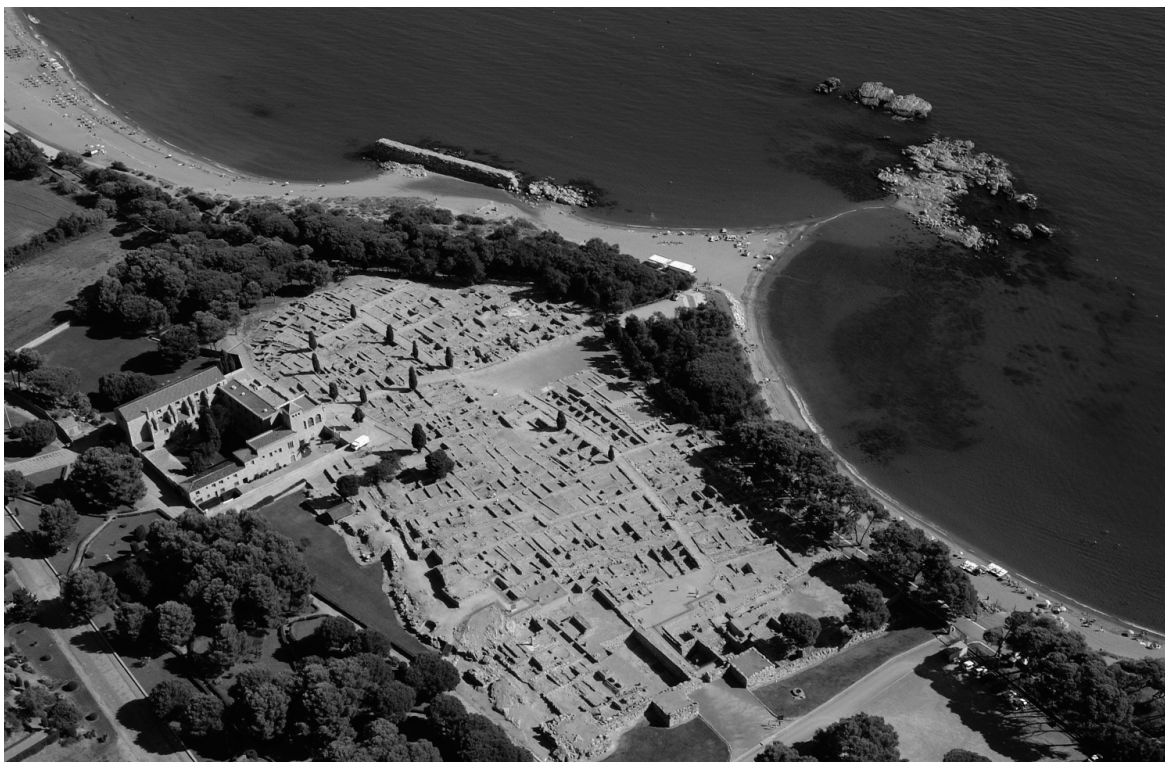
Les recherches archéologiques effectuées au cours des deux dernières décennies ont apporté des progrès significatifs dans la connaissance des premiers stades de l'enclave phocéenne d'Emporion et de l'occupation indigène précédente. Les fouilles à Sant Martí d'Empúries et à la nécropole d'incinération de Vilanera ont confirmé l'entité du peuplement autochtone, au cours du Bronze Final et du première âge du Fer, jusqu'à le début du VIe s. av. J.-C. La documentation de les vestiges du noyau archaïque de la Palaia Polis a rendu possible également obtenir une première image des changements survenus avec la mise en place de l'emporion. Plus récemment, de nouvelles fouilles entreprises dans le noyau de la Neapolis permettent aussi de fer la comparaison de ces résultats et d'avoir une première approche de la physionomie du nouvel établissement colonial, créé au cours de la seconde moitié du VIe s. av. J.-C.

Empúries, peuplement indigène, Emporion, *Palaia Polis*, Neapolis, habitat, espace rituel

Com ja és sabut, la recerca sobre la realitat arqueològica de l'enclavament foceu d'Empòrion es remunta a les primeres excavacions endegades per part de la Junta de Museus l'any 1908 que, ben aviat, centraren l'atenció en el descobriment del que fou el seu principal assentament urbà. Fins aleshores, les poques restes conegudes, a través dels treballs realitzats a mitjan segle XIX per la Comissió de Monuments de Girona, corresponien sobretot a la reocupació d'algunes de les velles

construccions situades a la part oriental del nucli grec, lligada a la construcció d'una *cella memoriae* durant l'antiguitat tardana, envoltada de cambres funeràries. Les campanyes regulars d'excavació realitzades entre 1908 i 1936, sota la direcció científica de J. Puig i Cadafalch i, més tard, de P. Bosch Gimpera, i amb la participació fonamental d'E. Gandia com a responsable directe dels treballs i de la seva documentació, permeten deixar al descobert la pràctica totalitat del

* Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries. E-mail: pcastanyer@gencat.cat, msantosr@gencat.cat, jtremoleda@gencat.cat

Figura 1. Imatge aèria de la Neàpolis, el principal sector urbà de l'antiga Empòrion grega (foto: S. Font. MAC-Empúries).

56

nucli principal de la ciutat grega, que avui coneixem com a Neàpolis (Fig. 1). Únicament quedà per destacar la franja més propera al litoral –afectada per la construcció de la carretera vinculada als treballs de fixació de les dunes fets pel Servei Hidrològic i Forestal– i el sector nord-oest, damunt del qual s'alça el monestir de monjos servites a inicis del segle XVII.

Aquella primera gran etapa de les excavacions emporitanes facilità, sobretot, el coneixement de la configuració urbana corresponent a la darrera etapa històrica de l'assentament iniciada al segle II aC, poc temps després de la primera arribada de les tropes romanes. Les importants reformes endegades en aquest període havien comportat una transformació gairebé completa de l'urbanisme del nucli, del seu recinte defensiu, dels espais públics i santuaris o de l'arquitectura privada (Puig i Cadafalch 1913 i 1920; Mar/Ruiz de Arbulo 1993). La recerca sobre l'evolució i l'estructuració anteriors del nucli havia de basar-se en les restes de construccions precedents, superposades i sovint inconnexes, que les excavacions havien deixat al descobert per sota dels nivells corresponents a aquella important fase de transformació urbana. Pel que fa als orígens de l'assentament i a les seves primeres etapes, la informació disponible es limitava a uns pocs sondejos realitzats per E. Gandia en diversos punts de la Neàpolis amb l'objectiu d'arribar fins als nivells d'ocupació més profunds.

Els treballs realitzats a partir de 1939 a la Neàpolis, sota la direcció de M. Almagro Basch, consistiren úni-

cament en l'excavació d'altres estratigrafies que s'afegiren a les documentades per E. Gandia en els seus diaris (Almagro 1949 i 1951a, 103-160; Ruiz de Arbulo 1994). D'altra banda, la realització, per primera vegada, de treballs d'excavació d'una certa entitat al nucli de Sant Martí d'Empúries (Almagro 1964) va possibilitar la recuperació de materials arqueològics corresponents a l'etapa inicial de la presència colonial grega a Empòrion (Rouillard 1991, 249-251). No obstant això, el coneixement relatiu a l'antic assentament de la *Palaià Polis*, esmentat al text d'Estrabó (*Geog.* III,4,8), era també gairebé inexistent (Fig. 2).

Figura 2. Vista aèria des del nord, amb el nucli de Sant Martí d'Empúries en primer terme i la Neàpolis al fons, separats per la fondalada de l'antic port (foto: S. Font. MAC-Empúries).

Figura 3. La Neàpolis, des del sud, amb l'entrada a la ciutat i les muralles bastides durant el segle II aC, així com les restes dels santuaris situats al sector meridional (foto: MAC-Empúries).

Després d'un llarg període en què l'interès de les excavacions es focalitzà bàsicament a la ciutat romana i en altres àrees del jaciment, com ara les necròpolis i altres evidències de l'ocupació suburbana, la represa de les excavacions a la Neàpolis a partir del 1985, sota la direcció d'E. Sanmartí, va permetre aprofundir, sobretot, en el coneixement de l'evolució arquitectònica i urbanística del sector meridional (Fig. 3), on es localitzen les restes dels principals recintes culturals, així com de les muralles que havien protegit aquest extrem del nucli grec (Sanmartí 1988; Sanmartí *et al.* 1986; Sanmartí/Castanyer/Tremoleda 1988, 1990 i 1992; Sanmartí/Nolla 1986). Les evidències posades al descobert i els materials arqueològics recuperats a través dels treballs arqueològics previs, juntament amb els resultats d'aquestes noves excavacions, varen fonamentar el coneixement de l'estructura urbana i l'evolució del nucli grec tot generant, al llarg de més d'un segle, el debat historiogràfic entorn de les moltes qüestions encara per resoldre, així com una extensa bibliografia (Sanmartí 1996; Santos 2008).

Tanmateix, el treball que presentem pretén posar l'atenció en les novetats recents sobre les etapes més antigues del vell establiment focu d'Empòrion, corresponents al segle VI i a la primera meitat del V aC. En aquest sentit, cal destacar la importància dels resultats assolits en les intervencions arqueològiques portades a terme en els darrers dos decennis, des de les excavacions realitzades entre 1994 i 1998 a Sant Martí d'Empúries –ben conegudes i en part ja publicades (Aquilué

dir. 1999; Castanyer coord. 2003; Aquilué *et al.* 2000, 2002, 2004, 2006a)– fins els treballs més recents endegats al nucli de la Neàpolis, encara en curs de finalització o d'estudi (Aquilué *et al.* 2011). Els resultats d'aquestes darreres intervencions han permès obtenir una primera visió, bastant més àmplia, sobre la fisonomia dels dos establiments originaris que formaren aquest enclavament colonial, així com també de la realitat del poblament indígena que el va precedir.

EL POBLAMENT ANTERIOR A L'ESTABLIMENT DE L'EMPORION FOCEU

El coneixement de la realitat indígena anterior a l'establiment de l'*emporion* focu és un dels camps on les aportacions de les excavacions dels darrers decennis han comportat els avenços més importants, tot confirmant amb nombroses dades arqueològiques les hipòtesis que la investigació anterior havia plantejat a partir d'evidències certament escadusseres.

Durant molt de temps, la informació disponible sobre el poblament autòcton del territori emporità en el període anterior a la presència colonial grega es reduïa a alguns escassos aixovars funeraris de tombes d'incineració pertanyents a necròpolis situades a l'entorn més proper. Així, els vasos de ceràmica a mà procedents de la necròpolis situada al paratge de Parrallí, al vessant oest del turó de Les Corts (Almagro 1955, 335-356;

Pons 1984, 37 i 167, lám. 37-40; Pons 1996-97) havien permès situar en el Bronze Final els inicis del poblament indígena d'aquest extrem sud del litoral del golf de Roses, al voltant de les antigues desembocadures dels rius Ter i Fluvià.

Pel que es referia a l'evolució posterior d'aquest poblament indígena, ja dins de la primera edat del Ferro, comptàvem amb els materials aportats per l'anomenada "necròpolis de la Muralla N.E.", situada en el vessant del turó emporità tot just a la banda oest de l'antiga badia portuària. Tot i l'escàs nombre de conjunts funeraris que s'hi varen recuperar, la seva composició reflectia un moment històric, al llarg del segle VI aC, en què els contactes amb el comerç colonial es trobaven ja plenament establerts (Almagro 1955, 357-399; Barberà 1990; Graells 2010, 101-107).

A part de les troballes procedents de les esmentades àrees de necròpolis, els fragments de ceràmica a mà exhumats en els sondejos realitzats al solar de l'antic cementiri situat al nord de l'església moderna de Sant Martí d'Empúries (Almagro 1964; Sanmartí 1982, 287-290) portaren, més tard, a alguns investigadors a proposar la identificació d'un probable lloc d'habitació del Bronze Final i inicis de l'edat del Ferro sobre aquell petit turó costaner, estratègicament ubicat entre el port natural i l'estuari format per la confluència de les paleodesembocadures dels rius Fluvià i Ter (Pons 1984, 32; Rovira/Sanmartí 1983, 99-101).

Tanmateix, les primeres evidències fermes de nivells d'habitació relacionables amb aquesta realitat autòctona, preexistent a l'establiment grec, foren el resultat de les intervencions arqueològiques realitzades en el nucli de Sant Martí d'Empúries entre 1994 i 1998 (Aquilué dir. 1999; Castanyer coord. 2003). L'estratigrafia documentada en aquestes excavacions va permetre establir, per primera vegada, a través dels successius contextos de materials arqueològics i de restes estructurals, una seqüència d'ocupació que, efectivament, s'iniciava ja en el Bronze Final i persistia durant el Ferro inicial, fins a enllaçar amb la primera presència colonial. Tot corroborant aquesta mateixa seqüència cronològica en la definició del poblament de la zona, les excavacions realitzades els anys 1999 i 2000 al turó proper de Vilanera, situat més a recés del litoral –al costat de l'anomenat corredor d'Albons, per on antigament discorria un dels braços del tram inferior del riu Ter–, posaren en evidència noves àrees de necròpolis d'incineració atribuïbles a aquells mateixos horitzons culturals (Agustí *et al.* 2004; Aquilué *et al.* 2008a).

D'acord amb les dades actualment al nostre abast, l'inici del I mil·lenni aC representa un canvi substancial en la definició del poblament d'aquest territori situat a l'extrem sud-est de la plana altempordanesa, respecte a freqüentacions anteriors, de caràcter més estacional, que algunes troballes aïllades semblen remuntar al Neolític (Tarrús 1980; Casas/Soler 2004, 15-21). D'aquell

primer període, dins les etapes més recents del Bronze Final, comptem amb restes que ens parlen de petits vilatges a l'aire lliure establerts sobre turons costaners, com és el cas de la fase I de Sant Martí d'Empúries, controlant el litoral i les desembocadures fluvials, o bé en paratges ubicats més a l'interior, a penes enlairats sobre la plana al·luvial, com és el cas de l'ocupació coetània detectada a través dels materials recuperats al jaciment de Mas Gusó de Bellcaire (Casas/Soler 2004, 25-29). En definitiva, unes pautes d'ocupació del territori molt similars a les documentades anys abans a l'altra banda del massís del Montgrí, a través de les excavacions portades a terme al jaciment de la Fonollera, completades amb el coneixement d'altres jaciments propers d'aquesta mateixa etapa (Pons 1984, 58-82).

Pel que fa al lloc d'hàbitat establert sobre el promontori de Sant Martí d'Empúries, la seva existència ve corroborada fonamentalment pels materials ceràmics recuperats en els nivells més profunds de les estratigrafies, tant al sector de la Plaça Major (Esteba/Pons 1999), com en el solar excavat més tard al vessant nord del nucli, que permeteren la seva adscripció a una fase cultural del Bronze Final II/IIIa definit als territoris propers de l'altra banda de Pirineus (Pons 2008). En la segona de les intervencions esmentades es va recuperar també un petit dipòsit d'eines de bronze amortitzades (Fig. 4) –incloent diverses destrals, de taló i d'aletes– que correspon al mateix període, una troballa singular que sembla remarcar el valor estratègic d'aquest enclavament litoral respecte a les xarxes incipients d'intercanvi indígena (Santos 2007). Les dades referides a les estructures d'habitació d'aquesta primera

Figura 4. Eines de bronze, del dipòsit trobat a Sant Martí d'Empúries i relacionat amb l'ocupació del promontori durant el Bronze Final (foto: J. Curto. MAC-Empúries).

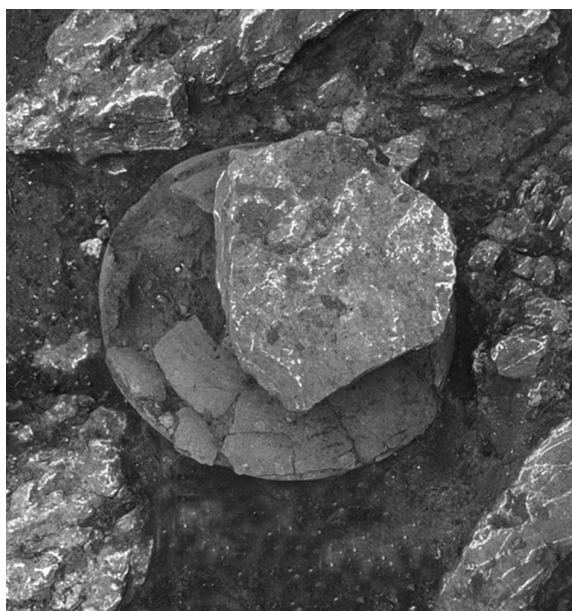
etapa són, però, molt escadusseres i únicament es poden esmentar algunes restes de llars de foc que, juntament amb algunes fosses, semblen relacionar-se amb possibles fons de cabanes, construïdes amb materials peribles. Els estudis de les restes vegetals i de fauna recuperades a l'excavació (Aquilué dir. 1999, 589 ss.) revelen, juntament amb el desenvolupament d'una activitat agrícola, l'adaptació d'aquestes comunitats a les característiques particulars del seu entorn, en bona part dominat per maresmes i la confluència dels cursos fluvials.

Durant el Bronze Final, amb la introducció i la generalització del ritual incinerador, s'inicia també l'ús funerari d'algunes de les suaus elevacions properes al tram inferior del Ter Vell, com testimonien les restes trobades al sector de Parrallí de Les Corts (Almagro 1955, 345-356; Pons 1984, 90-92) i, sobretot, les tombes d'incineració més recentment excavades al turó de Vilanera (Agustí *et al.* 2004, 105). Les restes ceràmiques procedents de determinades estructures funeràries (Fig. 5a i 5b) permeten situar l'inici de la utilització d'aquesta zona com a espai de necròpolis en un període paral·lelitzable a la primera fase d'ocupació del promontori de Sant Martí. Les tombes situades al sector 4, a l'oest del mateix turó, documenten igualment la continuïtat del poblament al llarg del Bronze Final IIIb, entre els segles IX i VII aC, durant el qual la zona empordanesa comparteix clarament trets culturals amb l'horitzó mailhacià de les planes rosellonenques i llenguadocianes (Pons 1996-97). En canvi, per aquesta darrera etapa, l'estratigrafia excavada a Sant Martí d'Empúries registra un hiatus que s'ha interpretat com el resultat d'un abandonament temporal del promontori coincident amb l'ocu-

pació preferent d'altres llocs en el territori proper, tot reflectint unes pautes de poblament encara poc estables.

La reocupació del turó de Sant Martí es produeix ja en un moment avançat del segle VII aC, dins un context cultural de la primera edat del Ferro. L'inici d'aquest període sembla representar l'estabilització definitiva del poblament indígena de la zona (Pons 2006 i 2008), afavorida per les millores en l'aprofitament de l'entorn i pels contactes amb el comerç mediterrani que, a la vegada, estimularen les xarxes d'interrelació i d'intercanvi amb el rerepaís proper. En aquest sentit, la situació estratègica del turó de Sant Martí i, en general, del territori empornit, amb l'existència d'una petita badia natural, utilitzable com a port, i de la confluència de les desembocadures dels dos rius, Ter i Fluvià, són factors que sens dubte expliquen la importància i el dinamisme del poblament indígena en aquest nou període, així com la seva capacitat d'atracció per al comerç colonial, fenici primer i, més tard, grec.

D'aquesta fase històrica que va precedir immediatament a la instal·lació focea, les excavacions realitzades a Sant Martí d'Empúries han permès diferenciar dues fases successives, que cronològicament se situen entre la segona meitat del segle VII i els primers decennis del segle VI aC. L'organització d'aquest vilatge la coneixem sobretot per a la seva fase més antiga (fase IIa), a partir de les restes d'estructures d'habitació trobades l'any 1994 a les excavacions de la plaça Major. Aquestes restes, malgrat la seva parcialitat, ens mostren, tal i com ja ha estat exposat en diverses publicacions (Castanyer *et al.* 1999; Aquilué *et al.* 2002, 306-307; Aquilué *et al.* 2010a, 66-67), un canvi en l'organització de l'espai habi-

Figures 5a i 5b. Detall d'una de les estructures funeràries del Bronze Final del sector 3 de Vilanera (EF-42), amb l'urna dipositada en un clot excavat al terreny i coberta amb un fragment de placa de pedra (Foto: Janus, S.L.). Vas ceràmic utilitzat com a urna, una vegada restaurat (foto: J. Curto. MAC-Empúries).

60

Figura 6. Restes d'un fornec, construït amb argila, corresponent a l'assentament d'inicis de l'edat del Ferro (fase IIa) documentat a Sant Martí d'Empúries (foto: MAC-Empúries).

tacional, amb agrupacions de cabanes juxtaposades de planta subrectangular, separades per espais d'ús comú i de circulació. Els espais d'habitació estaven delimitats per parets aixecades amb terra massissa i estructura vegetal sobre una senzilla base creada amb algunes pedres i argila; entre els dispositius domèstics, podem esmentar diverses llars formades amb soleres d'argila rubefactada, així com un petit forn de planta ovalada construït igualment només amb argila (Fig. 6).

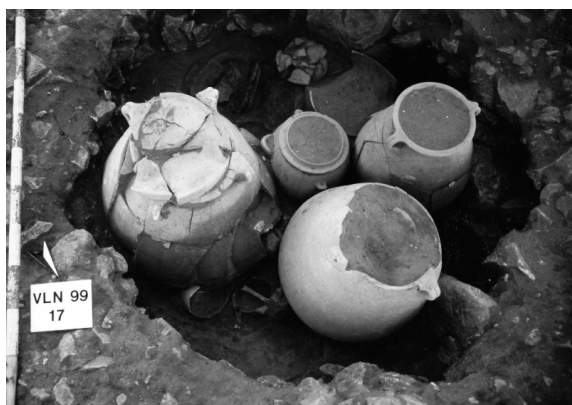
Si en un principi el vilatge del Ferro inicial de Sant Martí sembla concentrar-se sobretot a la part més enlairada, controlant el litoral immediat, durant l'etapa d'ocupació més recent (fase IIb) la seva superfície augmentaria, estenent-se als vessants del promontori. Una prova d'això són les restes documentades al solar excavat l'any 1998 a la part nord del nucli actual. En aquest cas, les dades apunten a la localització en aquest indret d'una zona descoberta, segurament d'ús col·lectiu i relacionada amb la mòlta i el processament del cereal, amb basaments per a molins, acumulacions de granes (sobretot d'ordi), a més d'algunes estructures de combustió.

De moment, les evidències de Sant Martí d'Empúries són les úniques que permeten conèixer les característiques dels assentaments d'aquest període, tot i que, sens dubte, degueren existir altres nuclis d'ocupació indígena en el territori proper, en alguns dels turons que conformaven el paleopaisatge de la zona, al costat dels cursos fluvials i de les planes al·luvials, que alternaven amb les zones humides i de maresma als terrenys més baixos propers al litoral (Marzoli 2005). En aquest sentit, altres excavacions recents han proporcionat noves dades per comprendre l'ocupació d'aquest territori immediat, especialment a la zona propera a l'antic curs inferior del riu Ter abans de la seva desembocadura a Empúries, en el pas per l'anomenat corredor d'Albons. Ens referim, una vegada més, als materials ceràmics recuperats a les excavacions del jaciment de Mas Gusó, que provarien també l'existència d'un nucli d'habitatge de la primera edat del Ferro als peus del turó de Belcaire (Casas/Soler 2004, 25-38) i, sobretot, de la necròpolis d'incineració localitzada en el límit meridional del turó de Vilanera. D'aquesta necròpolis, parcialment excavada, en coneixem un conjunt d'estructures formades per fosses que contenien els dipòsits funeraris, ja més complexos (Fig. 7a i 7b), generalment senyalitzades amb una cobertura o petit túmul de pedres irregulars, i localitzades al costat de diverses estructures tumulàries de dimensions més importants (Agustí *et al.* 2004, 105-112; Aquilué *et al.* 2008a).

Figura 7a i 7b. Una de les tombes d'incineració (EF-43) de la necròpolis del Ferro inicial del sector 3 de Vilanera (Foto: Janus, S.L.). Urna, conjunt de peces ceràmiques i ganivets de ferro que formaven el dipòsit funerari, una vegada restaurats (foto: J. Curto. MAC-Empúries).

Figura 8a i 8b. Estructura funerària EF-9 del sector 3 de Vilanera (foto: Janus, S.L.). Es tracta del conjunt funerari amb el nombre més significatiu de materials d'importació de tradició fenícia (foto: J. Curto. MAC-Empúries).

En relació amb aquesta darrera àrea de necròpolis indígena, destaquem l'interès que ha aixecat la recuperació d'un conjunt, no gaire nombrós però sí ben significatiu, de materials d'importació de clara tradició fenícia (Fig. 8a i 8b): *pithoi* i altres formes de ceràmica pintada, juntament amb algun exemple de flascons d'oli perfumat, recipients obtinguts amb clofolles d'ou d'estruç decorades o fíbules de bronze de doble ressort. Aquests materials, juntament amb els fragments més escadussers d'àmfores del tipus R1 o forma T-10.1.2.1 de J. Ramon (1995) recuperats en els nivells d'ocupació contemporanis de Sant Martí d'Empúries, són el testimoni fefaent dels contactes establerts amb el comerç fenici, que es degueren intensificar a les darreries del segle VII i els anys inicials del segle VI aC, precedint a la instal·lació efectiva de l'*emporion* foceu (Santos 2003; Aquilué *et al.* 2008a).

En el cas del poblat situat sobre el promontori de Sant Martí, la cultura material associada a les estructures d'hàbitat mostra clarament una composició de tradició indígena, de manera pràcticament exclusiva pel que fa a la fase més antiga, mentre que l'etapa més recent, que es perllonga en els primers decennis del segle VI, documenta una diversificació dels materials d'importació, si bé aquests mantenen encara una presència percentual no gaire important. Entre els productes relacionats amb l'activitat comercial fenícia, les àmfores originàries del sud de la península es completen amb algun envàs de procedència centremediterrània –tipus T-2.1.1.2 de J. Ramon (1995)–, a més d'altres àmfores de probable procedència ebusitana que reproduïxen el model meridional T-10.1.2.1 (Santos 2003, 102; Aquilué *et al.* 2008a, fig. 3). D'altra banda, comencen a aparèixer en els contextos d'aquest període, sobretot ja en les primeres dècades del segle VI aC, els fragments d'àmfores de vi de procedència etrusca i alguns bocins de copes de *bucchero nero* (Aquilué *et al.* 2006a, fig. 1 i 4.1-3), juntament amb importacions, per primera vegada, d'origen grec: fragments de ceràmica coríntia, copes jònies i altres peces de ceràmica grisa o pintada, d'origen orien-

tal i també massaliotes (Castanyer *et al.* 1999, 165-170; Aquilué *et al.* 2000). L'arribada d'aquests materials s'ha relacionat amb els contactes primerencs d'aquestes comunitats indígenes amb el comerç marítim foceu, impulsat des de Massàlia, intercanvis que, poc temps més tard, afavoriren la implantació d'un petit *emporion* grec de caràcter més estable.

L'ENCLAVAMENT ARCAIC: LA PALAIA POLIS

Les excavacions realitzades els anys 90 a Sant Martí d'Empúries varen aportar també les primeres restes arqueològiques de l'establiment arcaic situat en aquest promontori, el lloc que la historiografia emporitana va identificar aviat amb l'enclavament de la *Palaia Polis* esmentada al text d'Estrabó (*Geog.* III,4,8) (Almagro 1951b, 76 ss.; Mangas/Plàcido 1999, 668). A banda d'aquest breu esment de les fonts, l'anterioritat cronològica de l'assentament, germen de l'*emporion* foceu, respecte al nucli urbà posterior desenvolupat a l'altra banda del port natural, s'havia fonamentat fins aleshores en algunes escasses ceràmiques de cronologia arcaica recuperades en les excavacions prèvies (Almagro 1964; Sanmartí 1982; Rouillard 1991, 249-251), sense relació, però, amb estructures clares que es poguessin adscriure a aquesta etapa.

Així, els treballs efectuats l'any 1994 al sector de la plaça Major del poble actual varen documentar per primera vegada restes de construccions pertanyents a la fase arcaica del nucli (fase III), superposats sobre els nivells i estructures del vilatge indígena precedent (Castanyer/Santos/Tremoleda 1999, 221-227). Malauradament, l'estat de conservació de les restes, escapçades i arrasades degut a l'escassa profunditat en què es trobaven i a l'ocupació continuada d'aquest indret, feia difícil copsar les característiques d'aquesta nova implantació. Tanmateix, el contrast respecte a les construccions indígenes precedents resultava força evident. Posteriorment l'excavació realitzada l'any 1998 va

fer possible obtenir una visió un xic més àmplia d'un sector concret de l'enclavament arcaic, localitzat al vessant nord del turó, a la vegada que es varen poder distingir amb major claredat diverses fases en la seva evolució, que cobreixen el segle VI i es perllonguen durant la centúria següent (Aquilué *et al.* 2002, 309-316; Castanyer coord. 2003).

De la seqüència descoberta en aquestes excavacions no es desprèn en cap cas una solució de continuïtat cronològica respecte a l'ocupació anterior del lloc durant la primera edat del Ferro. Tot i això les dades arqueològiques amb què comptem permeten situar en el pas del primer al segon quart del segle VI aC un clar moment de canvi, ben evident en diversos aspectes –característiques de les estructures d'habitatge, tècniques constructives, activitats artesanals documentades, composició dels contextos de materials arqueològics, etc.– respecte a l'hàbitat indígena anterior (Aquilué *et al.* 2010a, 67-71). Aquest canvi evident en la naturalesa de l'establiment ha de posar-se en relació amb la instal·lació estable dels primers pobladors d'origen focumassaliota que impulsaren els intercanvis i l'activitat comercial que tenia lloc en aquest *emporion* portuari, en relació estreta amb la població autòctona que fins aleshores habitava aquest indret i que, sens dubte, no va deixar de ser-hi present.

62

Destacarem ara només les dades més significatives que, fins avui, permeten una primera aproximació a la fisonomia d'aquest establiment. Així, malgrat les evidents limitacions de la superfície documentada del nucli arcaic de la *Palaià Polis*, disposem d'alguns primers indicis sobre la seva organització. L'excavació del 1998 va posar al descobert un tram d'un carrer, d'uns 3 m d'amplada, que descendia d'est a oest, adaptat al declivi natural d'aquell vessant del turó (Fig. 9). El traçat d'aquesta via de pas sembla remuntar, a partir de les dades estratigràfiques recollides, a l'etapa inicial del nou enclavament, datada en el segon quart del segle VI aC, i a partir d'aleshores, i com a mínim fins als inicis del segle IV aC, va continuar funcionant com a eix d'ordenació d'aquesta part del nucli.

A banda i banda del carrer, l'excavació va posar al descobert diverses restes de construccions superposades, caracteritzades per l'ús d'alçats de tovots sobre sòcols bastits amb pedres irregulars lligades amb argila. Aquestes estructures, però, únicament es varen poder documentar amb una suficient amplitud a la banda nord, fent possible la distinció de fases constructives i d'ocupació successives. Per a la primera etapa (fase IIIa2) hem de destacar un àmbit de forma lleugerament trapezoïdal en planta (3,20/2,80 m d'amplada per uns 8 m de longitud), amb un agençament de l'espai interior que sembla evidenciar la seva funcionalitat domèstica, amb la presència d'una solera de llar de foc disposada sobre una base refractària de fragments ceràmics (Aquilué *et al.* 2002, 309-311). Al costat d'aquesta construcció, les

Figura 9. Tram d'un carrer i construccions domèstiques documentades l'any 1998 a la zona nord del nucli de Sant Martí d'Empúries (foto: MAC-Empúries).

restes documentades permeten la identificació d'activitats artesanals que arrencarien de la fase originària del nucli empòric. Es tracta, concretament, d'una zona presumiblement dedicada a l'elaboració de vaixel·la ceràmica, si atenem a la presència de, com a mínim, un forn de planta circular i dimensions força reduïdes (1,10 m de diàmetre màxim), delimitat per parets d'argila, al qual cal afegir segurament d'altres estructures similars, més parcialment documentades. El context de materials, incloent-hi les troballes de peces ceràmiques de coccio defectuosa, permet vincular el funcionament d'aquesta senzilla instal·lació amb la fabricació de vasos de ceràmica grisa monocroma i altres elements de ceràmica comuna i morters que, tant per la seva tècnica d'elaboració com pel seu repertori morfològic, han de relacionar-se directament amb els pobladors d'arrel focia instal·lats des d'aleshores a l'indret (Aquilué *et al.* 2000, 289-290 i 318-326).

En l'evolució posterior d'aquest sector del nucli arcaic –fases IIIc/IIId, entre el darrer terç del segle VI i els primers decennis del segle V aC–, sobre les restes de les instal·lacions descrites es varen aixecar una sèrie d'àmbits juxtaposats, de dimensions bastant regulars, formant part d'un mateix bloc de construccions, amb els accessos en la façana nord del carrer (Aquilué *et al.* 2002, 313-316) (Fig. 9). Tot sembla indicar que estem davant d'àmbits d'ús domèstic, formats per un únic espai multifuncional, de planta ortogonal i de proporcions estretes i molt allargassades, amb una amplada interior de tan sols 2,40 m i una longitud de més de 7 m., en una disposició lleugerament aterassada que, com en el cas del carrer al qual s'obrien, s'adaptava al desnivell del terreny d'est a oest.

L'estructuració d'aquest sector del nucli no va sofrir modificacions importants en la fase de reforma poste-

rior que hem de situar a l'entorn de mitjan segle V aC (fase IIIe), tot i refer-se als àmbits d'habitació esmentats abans, amb una lleugera sobreelevació general del sector i també amb la incorporació, al menys en alguns casos, d'un petit porxo delimitat per la prolongació dels murs laterals per a protegir l'accés. La utilització d'aquestes construccions no sembla ultrapassar el primer quart del segle IV aC, si atenem a la seqüència documentada al solar excavat l'any 1998, la qual registra a continuació un salt cronològic notable fins a la següent fase constructiva i d'ocupació, datada en el segle II aC. La peculiar tipologia d'aquestes edificacions de la *Palaià Polis* ha provocat un cert debat entorn de la seva interpretació (Aquilué *et al.* 2002 i 2010a, 72-73; Moret 2002 i 2010). D'una banda, la seva simplicitat i la seva singularitat respecte als tipus de construccions domèstiques més articulades que es coneixen en altres centres colonials grecs del mateix període i, d'altra banda, les innegables semblances respecte a tipologies domèstiques indígenes que trobem ja ben definides en el territori proper, sobretot des del segle V aC, justifiquen una certa ambivalència a l'hora de caracteritzar la fisonomia i la identitat de l'establiment i dels seus pobladors. En definitiva, una ambivalència i un caràcter en una alguna manera híbrid que no ha d'estranyar en absolut en aquest primer nucli empòric. Aquest necessàriament havia de fonamentar-se en una interrelació molt estreta amb l'element autòcton, que hauria continuat essent sempre present.

Malauradament, la part que coneixem de l'organització dels espais del nucli de la *Palaià Polis* és encara molt petita i, per tant, desconeixem si hi existien contemporàniament altres tipologies d'habitat diferents. És possible, també, que l'arquitectura de les edificacions situades en aquell vessant nord del promontori es trobés molt condicionada per la necessitat d'adaptar-se al relleu natural. En tot cas, el que ara ens interessa ressaltar és el fet que les restes descobertes semblen inserir-se clarament en una primera estructura de l'assentament relativament regular i organitzada i a la vegada adaptada al declivi del terreny, que cronològicament remunta als mateixos orígens de la instal·lació focca i que, per tant, difícilment pot desvincular-se d'aquesta. Fins i tot, s'ha volgut reafirmar el caràcter grec de la nova implantació amb el possible ús d'un traçat regulador (Moret 2002, 388-389) basat en el peu jònic-àtic de 29,5/30 cm usat en altres fundacions foccees arcaïques; tot i això, cal reconèixer les limitacions de les dades disponibles per confirmar veritablement aquesta hipòtesi.

Finalment, hem de referir-nos breument a una qüestió que ha estat plantejada de manera recurrent en relació amb el vell nucli emporità de la *Palaià Polis*: la possibilitat de situar en aquest indret, estratègicament situat al nord de la badia portuària, el recinte destinat al culte joni de l'Artemisa Efèsia que des de Massàlia, i d'acord

Figura 10. Fragment de fris esculpit en pedra sorrenca amb relleus representant la part posterior de dues esfinxs contraposades, trobat a Sant Martí d'Empúries (foto: MAC).

també amb el testimoni d'Estrabó (*Geog.* III, 4, 8), es va estendre a Empòrion, així com a d'altres fundacions foccees. Les evidències recuperades a les excavacions no permeten, de moment, sustentar cap hipòtesi sobre la presència d'espais de caràcter sacre pel que fa a l'establiment dels segles VI-V aC. Tampoc les estructures posteriors són significatives en aquest aspecte. No obstant això, no podem oblidar els elements arquitectònics documentats ja fa molt de temps a la part oriental del promontori: el conegut fris amb dues esfinxs contraposades en relleu (Almagro 1964, 8, lám. VIII; Aquilué *dir.* 1999, 27-28) (Fig. 10), que es va recuperar juntament amb altres restes de carreus i elements de columna, també de pedra sorrenca, al quals s'afegeixen un capitell jònic i fragments de cornises motllurades que encara es poden veure incorporades als paraments de l'església moderna de Sant Martí. Tots aquests elements, juntament potser amb una ara de pedra sorrenca trobada al nord del turó (Almagro 1964, lám. IX,1) poden versemblantment atribuir-se a una construcció monumental, segurament de caràcter religiós. Una altra qüestió encara no resolta és la seva cronologia, concretament pel que fa a l'esmentat fris de les esfinxs, de vegades situada en època tardoarcaica (Bosch Gimpera 1938, 10) o bé ja en un context hel·lenístic, tot i que no han mancat opinions fins i tot favorables a la seva atribució a plena època romana (Almagro 1951, 67; Garcia Bellido 1948, II, 129).

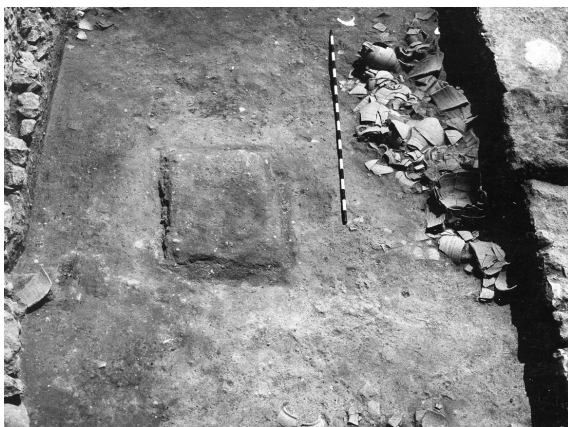
LES ETAPES INICIALS DEL NUCLI URBÀ DE LA NEÀPOLIS

Les evidències arqueològiques indiquen que, també en el cas del petit nucli inicial de Sant Martí d'Empúries, la segona meitat del segle VI aC, i especialment els seus darrers decennis, representa una etapa de creixement i de consolidació, un fet que, en una visió més àmplia, podem emmarcar en la nova realitat dels centres focceus a l'occident arran de la reestructuració de la seva estratègia comercial i colonial després de la presa de Focea per l'exèrcit persa entorn de 540 aC i l'afermament del paper de Massàlia com a centre urbà i prin-

cipal vector de les activitats de comerç marítim. En aquest nou context, Empòrion, un dels enclavaments sorgits com a reforç del primer desplegament del comerç massaliota, assumeix definitivament el paper de port d'escala i de comerç orientat específicament a l'intercanvi amb les comunitats ibèriques del litoral peninsular, aleshores emergents.

Els conjunts de materials arqueològics recuperats a les excavacions i, en especial, l'evolució dels contextos de materials amfòrics reflecteixen de manera indirecta la intensificació de l'activitat portuària i comercial a l'entorn emporità i ajuden a reconstruir els ritmes dels intercanvis (Aquilué *et al.* 2004). El pes quantitatiu dels envasos de transport originaris dels territoris ibèrics, que esdevé progressivament més important i dominant a partir de la segona meitat del segle VI i, sobretot, al llarg del segle V aC, constitueix així un clar indicador de la nova dinàmica del comerç foceu impulsada des d'Empòrion i de la seva projecció vers als llocs d'intercanvi en el litoral mediterrani peninsular (Nieto/Santos 2008, 305-308).

A banda dels desplaçaments de població focea que es produïren en aquell context històric, en el cas d'Empòrion la intensificació del comerç degué comportar també un augment en el poblament de la zona, no només per part de l'element colonial d'arrel grega, sens dubte relacionat molt estretament amb l'activitat comercial, sinó també per part dels pobladors d'origen autòcton instal·lats a les rodalies i també en el mateix enclavament portuari. En aquesta nova situació, les possibilitats de creixement del nucli inicial de la *Palaia Polis* eren, lògicament, massa limitades. Això va conduir a l'ocupació del litoral situat a la banda sud de la petita badia natural, en el vessant més proper al mar del gran turó emporità, la "terra ferma" a què al·ludeix el text d'Estrabó (*Geog.* III,4,8). Començava així l'evolució del sector urbà d'Empòrion que la historiografia emporitana ha batejat amb el nom modern de "Neàpolis" –en contraposició al topònim de *Palaia Polis* per a l'establiment originari.

Figura 11. Nivells d'habitació documentats a les excavacions del 1985 al sector nord de la Neàpolis (foto: MAC-Empúries).

Com hem dit abans, la informació arqueològica disponible sobre les fases inicials de l'establiment grec de la Neàpolis no eren realment, fins a les recerques més recents, gaire abundants. La superposició de restes pertanyents a etapes posteriors de la ciutat grega havia motivat que les construccions i els nivells d'ocupació més antics s'haguessin documentat generalment de forma massa aïllada i inconnexa per reconstruir la fesomia del primer assentament. Bàsicament es comptava amb els materials recuperats en els diversos sondejos efectuats en aquest sector del jaciment, primer per part d'Emili Gandia i més tard per iniciativa de Martín Almagro (Almagro 1949 i 1951a, 103-160; Ruiz de Arbulo 1994). Aquestes dades es pogueren contrastar amb altres intervencions més recents, com es el cas de l'excavació dirigida per E. Sanmartí en 1985-87 en un sector situat al nord del nucli grec, en la qual es pogueren documentar estratigràficament diferents nivells d'ocupació corresponents a la segona meitat del segle VI i al segle V aC (Sanmartí/Santiago 1988) (Fig. 11).

Les intervencions arqueològiques realitzades a la Neàpolis en els darrers anys han ofert la possibilitat d'excavar, en una extensió relativament més àmplia, els nivells més profunds del nucli, tot aportant noves i valuoses dades sobre les primeres etapes de la seva implantació urbana. Es tracta, en primer lloc, de la represa a partir de l'any 2005 de les excavacions al sector de l'estoa hel·lenística, que ha permès documentar la seqüència d'ocupació d'aquest sector central del nucli grec amb anterioritat a les importants reformes urbanes del segle II aC. Paral·lelament, la descoberta del límit N.O. de l'assentament amb motiu de les excavacions realitzades els anys 2007-2008, prèviament a la construcció del nou magatzem arqueològic del museu, ha fet possible conèixer la connexió amb la zona portuària i la funció dels espais situats en aquest extrem.

És probable que, contemporàniament ja a la primera etapa de l'*emporion* al promontori de Sant Martí, hi hagués una primera ocupació dels espais del litoral limítrofs amb la badia natural mitjançant instal·lacions complementàries amb funcions artesanals o portuàries i, potser, de caràcter sacre, encara que les evidències arqueològiques són, ara per ara, molt minses. Únicament podem esmentar els materials ceràmics de cronologia més antiga, que podrien remuntar a mitjan segle VI aC, recuperats en els sondejos realitzats per E. Gandia a la part nord del nucli o els conduïts per M. Almagro al sector anomenat com a Torre Talaia, corresponent al seu punt més enlairat, on de vegades s'ha defensat la possible situació dels recintes culturals més antics de la ciutat (Dupré 2005), tot i la manca, ara per ara, d'evidències arqueològiques fermes. Tanmateix, si tenim en compte les dades de les excavacions més recents, el creixement del nucli habitat i la definició de la seva estructura urbana es produeix sobretot a partir del darrer terç del segle VI i els inicis del segle V aC.

LES NOVES EXCAVACIONS AL SECTOR DE L'ESTOA HEL·LENÍSTICA

Les intervencions realitzades al sector de l'estoa des del 2005 han permès excavar les estratigrafies conservades en el terç occidental i en el terç central de la superfície ocupada per l'edifici hel·lenístic, en els diferents espais respectats per les seves rases constructives, tot arribant fins als nivells corresponents a l'etapa arcaica de l'establiment (Aquilué *et al.* 2006b, 249-252; 2008b, 185-191; 2010b, 265-274; 2011, 131-145).

De l'edifici de l'estoa, com ja era ben sabut a partir de les restes posades al descobert per les excavacions d'Emili Gandia a començaments del segle XX, només es conserven les seves potents fonamentacions, tant de la doble columnata del porticat, com dels nou àmbits alineats al fons, a més de les cisternes que formaven part de la mateixa construcció (Mar/Ruiz de Arbulo 1988 i 1993, 160-171). Les noves excavacions han permet confirmar la cronologia per a la seva edificació i per a la definició de la plaça de l'àgora vers a mitjan segle II aC, en el context de les importants reformes que modificaren de manera significativa l'urbanisme i l'arquitectura pública de la ciutat. Les profundes rases realitzades per a bastir les fonamentacions de les parets i columnes de l'estoa, així com els paraments de les cisternes, varen tallar tota la sedimentació anterior, arribant en molts casos fins a les cotes del subsòl natu-

ral calcari. Els treballs previs d'Emili Gandia únicament havien rebaixat una part de les estratigrafies conservades en els espais respectats per aquelles rases, fent possible que la represa de les excavacions a partir de l'any 2005 hagi permès documentar la seqüència d'ocupació anterior en aquesta part central del nucli grec (Fig. 12).

Així, en les intervencions realitzades a l'espai de l'estoa s'han pogut diferenciar diverses fases en l'evolució d'aquesta zona, amb una notable superposició d'estructures, fins a formar estratigrafies amb més de 3 m de potència. Les restes constructives descobertes havien format part d'illes de construccions domèstiques, que apareixen separades per un carreró estret en direcció nord-sud, de tan sols 1,70 m d'amplada (Fig. 13). El límit meridional estava definit per un altre carrer més ample, en sentit est-oest, segurament amb un paper més important en la trama urbana del nucli, però va quedar posteriorment escapçat per la construcció de les fonamentacions de la graderia i la columnata frontals de l'estoa. Més al sud, la situació d'aquesta via ja havia estat, de fet, documentada en les excavacions realitzades a la plaça de l'àgora a començaments del segle XX. Les estratigrafies ara excavades permeten situar la implantació d'aquesta organització urbana en el moment inicial d'ocupació d'aquest sector del nucli, adaptada al vessant del terreny natural, amb un marcat pendent d'oest a est. Aquest fet va condicionar una dis-

Figura 12. Imatge general del sector de l'estoa, al nord de l'àgora. Enmig de les fonamentacions de l'edifici hel·lenístic, les excavacions han posat al descobert restes de construccions superposades corresponents a l'evolució anterior del nucli grec (foto: J. Curto. MAC-Empúries).

66

Figura 13. Detall d'un tram del carreró nord-sud documentat a les excavacions a l'estoa. El traçat d'aquesta via remunta a la segona meitat del segle VI, i es varen poder distingir nombrosos nivells d'ús superposats, com el que s'aprecia a la imatge, del segle V aC (foto: MAC-Empúries).

posició de les construccions en successives terrasses, amb un desnivell d'uns 3 m al llarg de la zona explorada. Així, el primer assentament es degué estendre sobre un vessant en declivi, dominat al nord pel petit penya-segat que limita pel sud la badia natural i, a l'oest, per l'elevació de l'anomenada Torre Talaia.

Per bé que caldrà esperar a la finalització de les excavacions en el sector de l'estoa podem avançar ja que la primera implantació urbana en aquesta zona concreta del nucli, sembla correspondre, cronològicament, a un moment avançat del tercer quart del segle VI aC. D'aquest primer període, i amb diverses fases d'ocupació superposades que es prolonguen fins als decennis inicials del segle V aC, s'han documentat diferents espais de funcionalitat domèstica, amb sòls d'argila i delimitats per sòcols de pedres irregulars lligades amb fang sobre els quals s'aixecarien els alçats de tovot (Fig. 14). La parcialitat amb què s'han pogut documentar impedeix conèixer bé l'articulació d'aquestes cases però tot sembla indicar que ens trobem amb edificacions domèstiques de tipologia diferent i d'organització segurament més complexa que les documentades a la *Palaià Polis*. Podem destacar, així, la documentació de determinats espais domèstics de planta més espaiosa, amb

paviments d'argila i llar de foc central de forma quadrangular (Fig. 15), que segurament connectaven amb altres estances adjacents, conservades de manera més parcial. Igualment, altres evidències recuperades a l'excavació, com ara estructures de combustió o restes de gresols, escòries i residus metàl·lics, indiquen l'existència d'espais més directament vinculats amb activitats metal·lúrgiques, segurament situats a la part més propera al carrer meridional.

UN NOU ESPAI RITUAL AL COSTAT DE L'ACCÉS A LA ZONA PORTUÀRIA

El segon sector explorat arqueològicament a què ens hem referit anteriorment correspon a l'extrem nord-occidental del nucli de la Neàpolis. Les excavacions efectuades prèviament a la construcció del nou edifici dels magatzems del museu han permès deixar al descobert diverses construccions que conformaven aquest límit de

Figura 14. Restes d'una construcció domèstica de l'habitat tardoarcaic de la Neàpolis, delimitada per parets formades amb sòcols de pedres i alçats de tovots, que va resultar escapçada per una de les rases constructives de l'estoa (foto: MAC-Empúries).

Figura 15. Àmbit domèstic amb llar central, en ús des de la segona meitat del segle VI fins als inicis del segle V aC. S'hi superposen altres estructures posteriors i, finalment, va resultar tallat per la construcció de les fonamentacions de l'estoa (foto: MAC-Empúries).

la ciutat, fins aleshores desconegut (Aquilué *et al.* 2008b, 192-194; 2011, 123-131). Tot i així, l'afectació causada pels rebaixos i construccions realitzades en aquesta zona en època moderna i contemporània alteraren notablement la seqüència arqueològica conservada i, més concretament, com a conseqüència de l'establiment del monestir servita de Santa Maria de Gràcia entre els segles XVII i XIX i de l'edificació durant el segle XX de les instal·lacions del museu. Al nord d'aquesta construcció, la creació d'una gran terrassa artificial sobrelevada respecte al relleu natural, amb dues grans cisternes –una d'elles pertanyent ja a les instal·lacions del convent servita– va contribuir a l'escapçament de la sedimentació antiga que s'hagués pogut conservar en aquesta zona.

Malgrat tot, les actuacions realitzades amb motiu de la construcció del nou magatzem arqueològic varen fer possible l'excavació i documentació, els anys 2007-2008, de les importants evidències conservades encara *in situ*, i que aportaren una informació rellevant per conèixer la connexió del vell nucli grec amb la badia portuària que s'estenia més al nord.

Recordem, a aquest respecte, la reconstrucció de la paleotopografia de l'antic port que s'ha pogut establir gràcies a diversos treballs de prospecció geofísica i geològica (Blech, Marzoli 2005; Marzoli 2005; Rambaud 2005; Nieto *et al.* 2005; Bony *et al.* 2011). Així, la paleocosta de l'antiga badia sembla caracteritzada per l'existència d'una franja de menor fondària vorejada per una platja litoral al fons i, a cada extrem, zones més escarpades corresponents al turó de Sant Martí, al nord, i al petit penya-segat, al sud, que marcava el límit nord-est de la Neàpolis i que havia estat documentat en excavacions prèvies portades a terme per E. Gandia (Mar/Ruiz de Arbulo 1993, 75-76). Tot això permet entendre que és precisament a la zona ara excavada on podia situar-se l'accés principal a la ciutat des de l'extrem meridional d'aquella antiga platja portuària, tot

aprofitant que el relleu del promontori on s'assentà el primer nucli de la Neàpolis forma en aquest punt un descens ben marcat respecte al penya-segat situat més a l'est. Una petita franja de l'antiga platja, fins i tot, va quedar al descobert amb les excavacions recents, per sota de la gran sedimentació de llims i sorres que havia causat el colgament definitiu de la cala, en un procés que s'intensificà a partir de l'època tardoromana i medieval.

Si deixem de banda diverses restes constructives i enterraments pertanyents a la reocupació d'aquesta zona durant l'Antiguitat Tardana, amb un ús religiós i funerari, bona part de l'estratigrafia conservada pràcticament ens porta ja sobretot a les primeres etapes del nucli grec, dels segles VI i V aC. Només podem exceptuar altres estructures més recents que havien contribuït a formar i reforçar aquest extrem de la ciutat: la continuació del llenç occidental de la muralla (Fig. 16), que acaba aquí en un gran bastió d'angle de planta rectangular (8 x 10 m) i aparell poligonal, així com el mur aixecat per protegir aquest sector de la façana portuària, fins a enllaçar amb el penya-segat que marcava el límit urbà més a l'est. La definició d'aquest angle N.O. del nucli és el resultat, sens dubte, de diverses fases constructives. Les defenses abans esmentades varen ser aixecades o reconstruïdes en el segle II aC, durant la gran etapa de transformació del nucli grec i de renovació del seu recinte defensiu; no obstant això, s'adossen a construccions que en èpoques anteriors havien servit igualment per delimitar aquest extrem de la ciutat.

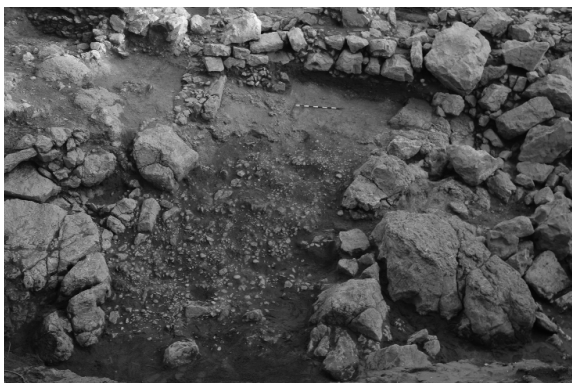
A la banda est de la zona excavada es va poder excavar igualment una part del carrer que permetia la connexió de l'interior de la ciutat amb la zona de l'antic port. La seqüència conservada de la via arrenca d'estructures segurament atribuïbles també a les reformes urbanes d'època hel·lenística, que salvaven el desnivell mitjançant una successió de trams de carrer enllosats i esglaonats. Per sota, altres nivells documenten l'ús d'aquesta via de pas en períodes anteriors. Amb una cronologia que hem de situar ja en ple segle V aC, a l'oest del carrer es pogueren excavar diverses restes constructives i nivells, molt malmesos pels rebaixos moderns i contemporanis.

La seqüència arqueològica més interessant registrada en aquest sector correspon, però, a l'etapa tardoarcaica del nucli grec. S'ha pogut comprovar que la comunicació amb l'antiga platja portuària es realitzava aleshores mitjançant una simple rampa, en part excavada en el substrat calcari i delimitada per restes de murs, amb un sòl format amb còdols, graves i sorres, que enllaçava amb l'entrada a l'interior nucli (Fig. 17). De les dades de l'excavació es desprèn que aquesta primera organització de l'accés al nucli habitat des del port remun-
taria als orígens de l'establiment, en la segona meitat del segle VI aC, enllaçant amb un camí que vorejava, per la banda exterior, el límit de les construccions que

Figura 16. Continuació del llenç occidental de la muralla, posada al descobert en les excavacions efectuades amb motiu de la construcció del nou magatzem arqueològic. Apareix adossat a altres murs que havien servit per definir prèviament l'extrem N.O. de la Neàpolis (foto: MAC-Empúries).

Figura 17. Detall de la rampa que facilitava l'accés a l'interior de la ciutat des de la platja portuària. En funcionament ja des de la segona meitat del segle VI aC, apareix tallada al fons per estructures de cronologia posterior (foto: MAC-Empúries).

Figura 18. Murs perpendiculars aixecats per a crear una terrassa sobreelevada a l'angle N.O. de la Neapolis. El seu alçat interior quedà a la vista una vegada excavat el gran farcit aportat per terraplenar la zona (foto: MAC-Empúries).

formaven aleshores aquest extrem de la ciutat. Aquest primer límit ve assenyalat per un mur, relativament ben construït, amb blocs irregulars de pedra calcària. De moment, i fins que es pugui excavar per sota de la rampa moderna existent en aquesta zona, no comptem amb informació suficient per conèixer l'articulació i la funció dels espais situats immediatament a l'est del camí. A l'altra banda d'aquest, en canvi, el relleu del terreny natural formava un pendent ben marcat, amb una escorrentia al fons que hauria servit per desguassar les aigües pluvials i residuals en direcció al mar. En un moment cronològic que hem de situar en el pas del segle VI al segle V aC, aquest angle del nucli urbà es va ampliar amb la construcció d'una gran plataforma o terrassa a la banda oest de la rampa d'accés. Aquesta terrassa sobreelevada, de planta rectangular, va ser creada mitjançant dos murs construïts amb pedra calcària irregular unida en sec, de gairebé 1 m d'amplada (Fig. 18). Ambdós murs, disposats perpen-

dicularment, serviren per contenir un farciment molt potent de terres d'abocador, de composició cendrosa, l'excavació del qual va aportar un conjunt molt nombros de materials que ha facilitat l'adscripció cronològica d'aquesta construcció. El nou angle creat amb aquests murs va ser reforçat posteriorment amb altres paraments adossats, fins arribar al llenç de muralla i el bastió aixecats en el segle II aC a què ens hem referit anteriorment. Inicialment, però, la plataforma va ser creada per definir un espai al descobert, delimitat per la seva banda oest per una mena de porxada simple, bastida amb suports de fusta, tal com indica l'alineació de forats de pal reforçats amb petites pedres que es va documentar en l'excavació (Fig. 19).

Tanmateix, la funcionalitat concreta d'aquest espai creat a les darreries del segle VI aC ens ve indicada, sobretot, per les troballes obtingudes en l'estratigrafia sedimentada per sobre del potent farcit de sobreelevació abans esmentat (Aquilué *et al.* 2011, 129-131; Santos/Sourisseau 2011, 225-226). En primer lloc, es pot destacar la localització de diverses agrupacions de conjunts de vasos, dipositats com a ofrenes votives, que aparegueren enterrats en diversos punts d'aquest espai (Fig. 20). En la gran majoria dels casos, es tracta de gerretes monoansades o *olpai*, gairebé sempre de producció massaliota o d'altres tallers grecs occidentals (Fig. 21). En segon lloc, resulta especialment excepcional la recuperació, en l'excavació d'aquesta zona, d'una sèrie nombrosa de fragments de *keranoi*, tractant-se d'objectes amb una clara funció ritual, lligada a les libacions. Les dimensions, la morfologia i la decoració d'aquestes peces, en la majoria dels casos conservades de manera fragmentària, pot variar en cada cas, i corresponen sobretot a produccions massaliotes, encara que n'hi ha d'altres procedències. No obstant això, el cos inferior tubular d'aquests *keranoi* apareix regularment connectat amb gerretes aplicades sobre la part superior que insinuen la forma de petites hídries,

Figura 19. Nivell corresponent a la plataforma bastida en el pas del segle VI al segle V aC en aquest extrem de la ciutat. Es tractava d'un espai a l'aire lliure amb un simple cobert aixecat amb suports de fusta encaixats al sòl i falcats amb petites pedres (foto: MAC-Empúries).

Figura 20. Detall d'un dels dipòsits rituals de gerretes o *olpai*, trobats a les excavacions de l'extrem N.O. de la Neàpolis (foto: MAC-Empúries).

Figura 21. Conjunt de gerretes que formaven un dels dipòsits d'ofrenes relacionats amb l'ús del santuari situat al costat de l'accés a l'antic port (foto: J. Curto. MAC-Empúries).

amb una nansa vertical i dues nansetes horitzontals, de vegades únicament insinuades amb unes simples protuberàncies (Fig. 22).

Igualment cal esmentar la troballa d'algunes figuretes de terracota, entre les quals la que representa una petita tortuga –similar a d'altres recuperades anteriorment a Empúries en context funerari (Almagro 1953, 180, lám. X, 9-10)–, així com un cap d'una figura femenina tocada amb un polos, que podria correspondre a una representació de Demeter (Fig. 23). Aquest fet podria ser una indicació de l'atribució del culte al qual anirien vinculades les activitats rituals que evidencien les troballes obtingudes en aquest espai perimetral del nucli més antic de la Neàpolis, proper al port. En tot cas, la concentració de *kernoi* dotats amb *hydriskoi* és un altre argument ferm per pensar en un espai ritual relacionat amb el culte a una divinitat femenina, tal com demostra la documentació arqueològica d'altres exemples de santuaris del món grec i magnogrec (Bignasca 2000, 79-82, 164-165).

Una altra de les evidències que documenten també la continuïtat en l'ús d'aquest espai ritual, al menys fins a un moment relativament avançat del segle V aC, correspon a una llar o estructura de combustió, ben construïda, delimitada amb una construcció de pedres de planta quadrada que defineix un espai central amb una superposició de diversos nivells rubefactats i cendres (Fig. 24). Les característiques singulars d'aquesta estructura permet imaginar una funció específica com a altar-llar, vinculada a les activitats que tenien lloc en aquest espai cultural.

L'escapçament de l'estratigrafia en aquest sector del jaciment impedeix comprovar si l'ús d'aquest santuari proper a la zona portuària es va perllongar en el temps, més enllà del segle V aC. El que sí que sabem és que, en el context de la gran reestructuració urbana que va tenir lloc durant el segle II aC, aquest extrem del nucli grec d'Empòrion va ser objecte, com hem dit ja, de

Figura 22. Un dels *kernoi* recuperats a l'excavació, que conserva només dues de les petites gerres o hídris aplicades damunt el cos inferior circular (foto: J. Curto. MAC-Empúries).

Figura 23. Petit cap (5,8 cm alt.) d'una figura femenina de terracota, tocada amb un *polos* (foto: J. Curto. MAC-Empúries).

Figura 24. Detall d'un dels nivells d'utilització de la llar construïda, localitzada també a l'espai per a activitats rituals que s'ha pogut documentar a l'extrem N.O. de la Neàpolis (Foto: MAC-Empúries).

reformes significatives, com ara la construcció, o reconstrucció, del límit defensiu, incorporant un gran bastió d'angle, així com la modificació del vell camí d'accés a la zona portuària, ara transformat en un carrer enllosat i amb trams esglaonats. Això últim permet intuir també canvis pel que fa a la utilització i la gestió dels espais portuaris de la ciutat, aleshores ampliat i complementat amb les noves instal·lacions creades a la façana litoral, més aptes per a les noves exigències de la navegació comercial (Nieto *et al.* 2005).

CONCLUSIONS

La recerca arqueològica realitzada a Empúries en els darrers anys no ha deixat d'oferir dades rellevants relacionades amb l'enclavament grec d'Empòrion. A banda de tot el que s'ha exposat anteriorment, podríem esmentar altres troballes posades al descobert en excavacions encara més recents, que remeten, en conjunt, a etapes posteriors en l'evolució històrica de la ciutat. És el cas de les nombroses tombes que s'han excavat amb motiu d'intervencions preventives realitzades en diversos sectors de l'àrea periurbana que s'estén més al sud, i que permetran ampliar el coneixement d'aquests espais de necròpolis entre el segle V aC i l'època ja romana.

En aquest treball, però, hem volgut destacar el ventall de les dades aportades per les excavacions portades a terme en els darrers decennis i que han ofert l'oportunitat d'obtenir una visió més àmplia sobre la gènesi de l'enclavament focea. Enfront d'una informació de les fonts escrites gairebé inexistente –amb l'excepció de la breu referència recollida en el conegut text d'Estrabó– i una informació arqueològica anterior francament limitada, els resultats d'aquestes intervencions ajuden a interpretar amb nova llum, d'una banda, la realitat del poblament indígena precedent, i d'altra, les primeres etapes

de l'assentament grec, primer a la *Palaia Polis* i, posteriorment, al nucli de la Neàpolis.

Els resultats de les intervencions arqueològiques realitzades en els anys 90 del segle passat a Sant Martí d'Empúries i les troballes procedents dels espais funeraris de Vilanera ajudaren a confirmar l'entitat del poblament autòcton anterior a la instal·lació focea, un poblament que es començà a definir durant les darreres etapes del Bronze Final i es consolidà durant els inicis de l'edat del Ferro, entre els segle VII i els primers decennis del segle VI aC. Les dades arqueològiques reflecteixen la realitat d'unes comunitats indígenes perfectament adaptades a les característiques peculiars de l'entorn i beneficiades per una situació estratègica favorable als contactes amb el rerepaís proper i amb el comerç mediterrani.

L'oportunitat de poder excavar igualment les restes de l'assentament arcaic de la *Palaia Polis* va permetre obtenir una primera imatge dels canvis produïts amb l'establiment de l'*emporion* al promontori de Sant Martí i que són evidents en diferents aspectes, com ara l'organització i característiques de l'hàbitat, la introducció de noves tècniques constructives i artesanals o els canvis en la cultura material com a conseqüència del nou context dels intercanvis. L'excavació posterior de dos sectors concrets de la Neàpolis ha fet possible, d'altra banda, contrastar aquelles dades amb les que aporten els nivells més antics del nou assentament colonial desenvolupat al sud de la badia portuària a partir de la segona meitat del segle VI aC.

Les evidències relatives al primer nucli de la *Palaia Polis* plantegen encara qüestions d'interpretació, tenint en compte la persistència de tradicions indígenes en la concepció dels espais d'habitació o en una part encara significativa dels materials que composen els contextos arqueològics. En el cas dels nous sectors excavats a la Neàpolis, aquests han permès documentar, en una relativa extensió, dos espais concrets del nou assentament grec: d'una banda, el sector d'hàbitat i d'activitats artesanals vinculades a processos metal·lúrgics que s'ha pogut identificar a les intervencions realitzades a l'estoa i, de l'altra, les estructures que serviren per crear un dels extrems del nucli i la connexió amb l'antic port, veritable punt focal d'aquest enclavament empòric, al costat del qual es defineixen, a més, nous espais d'ús col·lectiu dedicats a activitats rituals i culturals. La imatge resultant, tot i continuar essent parcial, ens apropa més al caràcter i a la identitat d'aquesta nova implantació focea, respondent a una estructuració que en gran part sembla mantenir-se en els segles successius.

Tot i aquestes primeres "finestres" que permeten avançar en la recerca de les etapes inicials de l'enclavament colonial d'Empòrion, cal admetre que encara resta molt per conèixer d'aquest primer nucli i de la seva evolució posterior. Les dades arqueològiques disponibles demostren importants obres constructives pel que fa a les defenses de la ciutat en els segles IV i III aC i igualment

reformes produïdes a la principal zona religiosa situada al sector meridional de la Neàpolis. Els canvis que amb el temps pogueren produir-se pel que fa a l'estructura de l'assentament, a les característiques de l'hàbitat i a l'organització d'altres espais públics resten en gran part encara emmascarats per la important transformació urbana del vell nucli grec produïda a partir del segle II aC, paral·lelament a l'afermament de la presència romana.

BIBLIOGRAFIA

- AGUSTÍ, B., CODINA, D., DEHESA, R., LLINÀS, J., MERINO, J., MONTALBÁN, C., VARGAS, A. 2004, Excavacions arqueològiques a Vilanera (l'Escala, Alt Empordà), *Tribuna d'Arqueologia* 2000-2001, Barcelona, 99-114.
- ALMAGRO, M. 1949, Cerámica griega gris de los siglos VI y V a. de J. C. en Ampurias, *Rivista di Studi Liguri* XV, 1-2, 62-122.
- ALMAGRO, M. 1951a, *Ampurias. Historia de la ciudad y guía de las excavaciones*, Barcelona.
- ALMAGRO, M. 1951b, *Las fuentes escritas referentes a Ampurias*, Barcelona, Monografías Ampuritanas I.
- ALMAGRO, M. 1953, *Las necrópolis de Ampurias. I. Introducción y necrópolis griegas*, Barcelona, Monografías Ampuritanas III.
- ALMAGRO, M. 1955, *Las necrópolis de Ampurias. II. Necrópolis romanas. Las necrópolis indígenas*, Barcelona, Monografías Ampuritanas III.
- ALMAGRO, M. 1964, *Excavaciones en la Palaia polis de Ampurias*, Madrid, Excavaciones Arqueológicas en España 27.
- AQUILUÉ, X. (dir.) 1999, *Intervencions arqueològiques a Sant Martí d'Empúries (1994-1996). De l'assentament precolonial a l'Empúries actual*, Girona, Monografies Emporitanes 9.
- AQUILUÉ, X., CASTANYER, P., SANTOS, M., TREMOLEDA, J. 2000, Las cerámiques gregues arcaïques de la Palaia Polis d'Empòrion, *Ceràmiques jònies d'època arcaica. Centres de producció i comercialització al Mediterrani Occidental*, Barcelona, Monografies Emporitanes 11, 285-346.
- AQUILUÉ, X., CASTANYER, P., SANTOS, M., TREMOLEDA, J. 2002, Nuevos datos acerca del hábitat arcaico de la Palaia Polis de Emporion, *Habitat et urbanisme dans le monde grec de la fin des palais mycéniens à la prise de Milet (494 av. J.-C.)*, Toulouse, Pallas 58, 301-327.
- AQUILUÉ, X., CASTANYER, P., SANTOS, M., TREMOLEDA, J. 2004, L'evolució dels contextos de materials amfòrics en la Palaia Polis d'Empòrion entre els segles VI i II aC, *La circulació d'àmfores al Mediterrani occidental durant la Protohistòria (segles VIII-III aC): aspectes quantitius i anàlisi de continguts* (Calafell 2002), Barcelona, ArqueoMediterrània 8, 165-183.
- AQUILUÉ, X., CASTANYER, P., SANTOS, M., TREMOLEDA, J. 2006a, El comercio etrusco en Emporion: evidencias sobre la presencia de materiales etruscos en la Palaia Polis de Empúries. *Gli Etruschi da Genova ad Ampurias (VII-IV secolo a.C.)*. *Atti del XXIV Convegno di Studi Etruschi e Italici* (Marseille-Lattes 2002), Pisa-Roma, 175-192.
- AQUILUÉ, X., CASTANYER, P., SANTOS, M., TREMOLEDA, J. 2006b, Intervencions arqueològiques a Empúries (l'Escala, Alt Empordà) als anys 2004 i 2005, *Vuitenes Jornades d'Arqueologia de les comarques de Girona* (Roses 6 i 7 d'octubre de 2006), Girona, 249-267.
- AQUILUÉ, X., CASTANYER, P., SANTOS, M., TREMOLEDA, J. 2008a, Noves evidències del comerç fenici amb les comunitats indígenes de l'entorn d'Empúries, *Contactes. Indígenes i fenicis a la Mediterrània occidental entre els segles VIII i VI aC*, Alcanar, 171-190.
- AQUILUÉ, X., CASTANYER, P., SANTOS, M., TREMOLEDA, J. 2008b, Intervencions arqueològiques a Empúries (l'Escala, Alt Empordà) als anys 2006 i 2007, *Actes de les Novenes Jornades d'Arqueologia de les comarques de Girona* (l'Escala-Empúries, 6 i 7 de juny de 2008), Girona, 185-209.
- AQUILUÉ, X., CASTANYER, P., SANTOS, M., TREMOLEDA, J. 2010a, Grecs et indigènes aux origines de l'enclave phocéenne d'Emporion, a H. Tréziny (éd.), *Grecs et indigènes de la Catalogne à la mer Noire. Actes des rencontres du programme européen Ramesses 2 (2006-2008)*, Centre Camille Jullian. Bibliothèque d'Archéologie Méditerranéenne et Africaine 3, 64-78.
- AQUILUÉ, X., CASTANYER, P., SANTOS, M., TREMOLEDA, J. 2010b, Intervencions arqueològiques a Empúries (l'Escala, Alt Empordà) als anys 2008 i 2009, *Deseñes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona. Arbúcies - Museu Etnològic del Montseny*, 28 i 29 de maig de 2010, Girona, 263-288.
- AQUILUÉ, X., CASTANYER, P., SANTOS, M., TREMOLEDA, J. 2011, Resultats de les darreres intervencions arqueològiques a la Neàpolis de la ciutat grega d'Empòrion (Empúries, l'Escala, Alt Empordà), *Tribuna d'Arqueologia* 2009, Barcelona, 121-147.
- BARBERÀ, J. 1990, La necrópolis de la muralla N.E. de Ampurias en el proceso de iberización, *Verdoy* 2, 201-206.
- BIGNASCA, A.M. 2000, *I kernoi circolari in Oriente e in Occidente. Strumenti di culto e immagini cosmiche*, Freiburg-Göttingen, Orbis Biblicus et Orientalis 19.
- BLECH, M., MARZOLI, D. 2005, Cambios en el paisaje costero del Empordà. Las investigaciones interdisciplinares llevadas a cabo por el Instituto Arqueológico Alemán, Madrid, *Empúries* 54, 45-58.
- BONY, G., MORHANGE, C., MARINER, N., NIETO, X. 2011, Géographie du port grec d'Empuries. Un port ouvert ou fermé?, *Méditerranée* 117, 81-87.
- BOSCH GIMPERA, P. 1938, *L'art grec a Catalunya*, Barcelona.

- CASAS, J., SOLER, V. 2004, *Intervenciones arqueológicas en Mas Gusó (Gerona). Del asentamiento precolonial a la villa romana*, Oxford, BAR International Series 1215.
- CASTANYER, P. (coord.) 2003, *10 anys d'intervencions arqueològiques a l'entorn d'Empúries (1993-2002)*, Girona.
- CASTANYER, P., ESTEBA, Q., PONS, E., SANTOS, M., TREMOLEDA, J. 1999, L'assentament indígena de la primera edat del ferro, a X. Aquilué dir., *Intervencions arqueològiques a Sant Martí d'Empúries...*, 103-215.
- CASTANYER, P., SANTOS, M., TREMOLEDA, J. 1999, L'assentament d'època arcaica: Fase III, a X. Aquilué dir., *Intervencions arqueològiques a Sant Martí d'Empúries...*, 217-330.
- DUPRÉ, X. 2005, Terracotas arquitectòniques prerromanas en Emporion, *Empúries* 54, 103-123.
- ESTEBA, Q., PONS, E. 1999, El primer hàbitat a Sant Martí: Fase I, a X. Aquilué dir., *Intervencions arqueològiques a Sant Martí d'Empúries...*, 89-101.
- GARCIA Y BELLIDO, A. 1948, *Hispania Graeca*, I-II, Barcelona.
- GRAELLS, R. 2010, *Las tumbas con importaciones y la recepción del Mediterráneo en el Nordeste de la Península Ibérica (siglos VII-VI a.C.)*, Lleida, Revista d'Arqueologia de Ponent.
- MANGAS, J., PLÁCIDO, D. (eds.) 1999, *La Península Ibérica prerromana: de Éforo a Eustacio*, Madrid, Testimonia Hispaniae Antiqua II B.
- MAR, R., RUIZ DE ARBULO, J. 1988, Sobre el ágora de Emporion, *Archivo Español de Arqueología* 61, 39-60.
- MAR, R. - RUIZ DE ARBULO, J. 1993, *Ampurias romana. Historia, Arquitectura y Arqueología*, Sabadell.
- MARZOLI, D. 2005, *Die Besiedlungs- und Landschaftsgeschichte im Empordà von der Endbronzezeit bis zum Beginn des Romanisierung*, Iberia Archaeologica 5, Mainz-am-Rhein.
- MORET, P. 2002, Emporion et les mutations de l'architecture ibérique au premier Âge du Fer, *Zephyrus* 53-54 (2000-2001), Salamanca, 379-391.
- MORET, P. 2010, La diffusion du village clos dans le nord-est de la péninsule Ibérique et le problème architectural de la *palaia polis* d'Emporion, a H. Tréziny (éd.), *Grecs et indigènes de la Catalogne à la mer Noire. Actes des rencontres du programme européen Ramses 2 (2006-2008)*, Centre Camille Jullian. Bibliothèque d'Archéologie Méditerranéenne et Africaine 3, 329-332.
- NIETO, X., REVIL A., MORHANGE CH., VIVAR G., RIZZO E., AGUELO X. 2005, La fachada marítima de Ampurias: estudios geofísicos y datos arqueológicos, *Empúries* 54, 71-100.
- NIETO, X., Y SANTOS, M. 2008, *El vaixell grec arcaic de cala Sant Vicenç*, Girona, Monografies del CASC 7.
- PONS, E. 1984, *L'Empordà de l'edat del Bronze a la del Ferro 1100-600 a.C.*, Girona, Sèrie Monogràfica 4.
- PONS, E. 1996-97, L'última etapa de l'edat del Bronze a l'Empordà (850-700 aC): una relació del grup empordanès amb la població mailhaciana. Estat de la qüestió, *Hispania i Roma. D'August a Carlemany. Congrés d'homenatge al Dr. Pere de Palol/1*, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* 36, Girona, 235-258.
- PONS, E. 2005, Catalunya a la transició de l'edat del Ferro. Zona de pas, època de trasbalsaments humans i canvi cultural, *Món ibèric als Països Catalans. Homenatge a Josep Barberà i Farràs, XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, Puigcerdà, 69-93.
- PONS, E. 2006, El grup cultural empordanès de principis de l'edat del ferro (s. VII i VI aC), *De les comunitats locals als estats arcaics: la formació de les societats complexes a la costa del Mediterrani occidental*, Barcelona, *ArqueoMediterrània* 9, 183-199.
- PONS, E. 2008, Els orígens de l'estabilitat humana i de l'organització del territori empordanès, *Treballs en homenatge al Dr. Enric Mirambell i Belloc*, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* XLIX, 327-356.
- PUIG I CADAVALCH, J. 1913, Els temples d'Empúries, *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* IV (1911-1912), Barcelona, 303-322.
- PUIG I CADAVALCH, J. 1920, La colònia grega d'Empúries, *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* VI/ 1915-1920, Barcelona, 694-712.
- RAMBAUD, F. 2005, Reconstrucció de la línia de costa en el territori de Ampurias, *Empúries* 54, Girona, 59-70.
- RAMON, J. 1995, *Las ánforas fenicio-púnicas del Mediterráneo central y occidental*, Barcelona, Instrumenta 2.
- ROUILLARD, P. 1991, *Les grecs et la Péninsule Ibérique du VIIIe au IVe siècle avant Jésus-Christ*, Paris, Publications du Centre Pierre Paris 21.
- ROVIRA, J., SANMARTÍ, E. 1983, Els orígens de l'Empúries precolonial i colonial. *Informació Arqueològica* 40, Barcelona, 95-110.
- RUIZ DE ARBULO, J. 1994, Situación de sondeos estratigráficos en la Neápolis de Ampurias (1908-1983). *Iberos i griegos. Lecturas desde la diversidad* (Ampurias 1991), *Huelva Arqueológica* 13.2, 59-72.
- SANMARTÍ, E. 1982, Les influences méditerranéennes au NE de la Catalogne à l'époque archaïque et la réponse indigène, *I Focei dall'Anatolia all'Oceano* (Napoli, 1981), *La Parola del Passato* 204-207, Nàpols, 281-298.
- SANMARTÍ-GREGO, E. 1988, Datación de la muralla griega meridional de Ampurias y caracterización de la facies cerámica de la ciudad en la primera mitad del siglo IV a. de J.-C., *Revue des Études Anciennes* XC, 1-2, 99-137.
- SANMARTÍ-GREGO, E. 1996, Bibliografía emporitana 1901-1995, *Cypsela* XI, Girona, 161-173.
- SANMARTÍ, E., CASTANYER, P., TREMOLEDA, J., BARBERÀ, J. 1986, Las estructuras griegas de los siglos V y IV a. de J.C. halladas en el sector sur de la Neápolis de Ampurias (Campaña de excavaciones del año 1986), *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses* 12, 141-184.

- SANMARTÍ-GREGO, E., CASTANYER, P., TREMOLEDA, J. 1988, La secuencia histórico-topográfica de las murallas del sector meridional de Emporion, *Madrider Mitteilungen* 29, 191-200.
- SANMARTÍ-GREGO, E., CASTANYER, P., TREMOLEDA, J. 1990, Emporion: un ejemplo de monumentalización precoz en la Hispania republicana. Los santuarios helenísticos del sector meridional, *Stadbild und Ideologie. Die Monumentalisierung hispanischer Städte zwischen Republik und Kaiserzeit* (Madrid 1985), Munic, 117-144.
- SANMARTÍ-GREGO, E., CASTANYER, P., TREMOLEDA, J. 1992, Nuevos datos sobre la historia y la topografía de las murallas de Emporion, *Madrider Mitteilungen* 33, 102-112.
- SANMARTÍ-GREGO, E., NOLLA, J.M. 1986, La datation de la partie centrale du rempart méridional d'Emporion (L'Escala, Alt Empordà, Catalogne), *Documents d'Archéologie Méridionale* 9, 81-110.
- SANMARTÍ-GREGO, E., SANTIAGO, R.A. 1988, La letre greeque d'Emporion et son contexte archéologique, *Revue Archéologique de Narbonnaise* 21, 3-17.
- SANTOS, M. 2003, Fenicios y griegos en el extremo NE peninsular durante la época arcaica y los orígenes del enclave focéo de Emporion, *Contactos en el extremo de la Oikouménē. Los griegos en Occidente y sus relaciones con los fenicios. XVII Jornadas de Arqueología fenicio-púnica* (Eivissa 2002), Eivissa, 87-132.
- SANTOS, M. 2007, Un depósito metálico en el poblado del Bronce Final de Sant Martí d'Empúries, *El hallazgo leonés de Valdevimbre y los depósitos del Bronce Final atlántico en la Península Ibérica*, León, 298-312.
- SANTOS, M. 2008, L'arqueologia grega a Empúries. Un discurs en construcció, Dossier: *Cent anys d'excavacions arqueològiques a Empúries*, *Annals de l'Institut d'Estudis Emporanesos* 39, Figueres, 49-79.
- SANTOS, M., SOURISSEAU, J.-C. 2011, Cultes et pratiques rituelles dans les communautés grecques de Gaule méditerranéenne et de Catalogne, a R. Roure, L. Pernet (dir.), *Des rites et des Hommes*, Paris, 223-255.
- TARRÚS, J. 1980, Ceràmiques neolítiques del turó de Les Corts (Empúries), *Informació Arqueològica* 33-34, Barcelona, 53-58.